

अमेरिका, इस्रायल विरुद्ध इराण संघर्ष आणि जागतिक राजकारणावरील प्रभाव

डॉ. उल्का सचिन चव्हाण राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. Mob.No. 9359825941

E-Mail : ulka.uk999@gmail.com

सारांश

हा संशोधन पेपर मध्य पूर्वेतील वाढत्या संघर्षाचे विश्लेषण करतो, ज्यामध्ये अमेरिका, इस्रायल आणि इराण हे मुख्य केंद्रबिंदू आहेत. अण्वस्त्र कार्यक्रम, प्रादेशिक वर्चस्व आणि 'छुपे युद्ध' (Proxy War) यामुळे उद्भवलेल्या संघर्षाचा अभ्यास यात केला आहे. हा संघर्ष केवळ प्रादेशिक नसून जागतिक अर्थव्यवस्था आणि शांततेसाठी कसा धोकादायक आहे, याचा आढावा यात घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

२१ व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मध्य पूर्व आशिया हा सर्वाधिक अस्थिर भाग राहिला आहे. इराणची इस्लामिक क्रांती आणि त्यानंतर बदललेली राजकीय समीकरणे यामुळे अमेरिका आणि इस्रायलशी त्यांचे संबंध टोकाचे बिघडले आहेत. अलीकडच्या काळात 'हमास' आणि 'हिजबुल्ला' यांच्याशी सुरु असलेल्या युद्धात इराणचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग आणि इस्रायलने केलेले प्रतिहल्ले यामुळे तिसऱ्या महायुद्धाची भीती व्यक्त केली जात आहे.

२१ व्या शतकातील जागतिक राजकारणाच्या पटावर 'मध्य पूर्व आशिया' (Middle East) हा भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत मोक्याचा, परंतु राजकीय आणि लष्करी दृष्टिकोनातून सर्वाधिक अस्थिर आणि स्फोटक भाग राहिला आहे. या अस्थिरतेच्या केंद्रस्थानी अमेरिका, इस्रायल आणि इराण यांच्यातील दशकांपासून चाललेला त्रिकोणी संघर्ष आहे. १९७९ ची इराणमधील इस्लामिक क्रांती ही या संघर्षातील सर्वात मोठी कलाटणी ठरली. या क्रांतीनंतर इराणने आपली पाश्चात्य धार्जिणी धोरणे त्यागून 'इस्लामिक प्रजासत्ताक' म्हणून स्वतःची नवी ओळख निर्माण केली, ज्याचा थेट परिणाम अमेरिका आणि इस्रायलसोबतच्या राजनैतिक संबंधांवर झाला. एकेकाळी अमेरिकेचा मित्र असलेला इराण, या क्रांतीनंतर त्यांचा कट्टर प्रतिस्पर्धी बनला.

गेल्या काही वर्षांत हा संघर्ष केवळ दोन देशांच्या सीमावादापुरता मर्यादित न राहता, तो विचारधारेच्या आणि प्रादेशिक वर्चस्वाच्या लढाईत रूपांतरित झाला आहे. इराणने मध्य पूर्वेमध्ये आपले प्रभावक्षेत्र वाढवण्यासाठी लेबनॉनमधील 'हिजबुल्ला', गाझा पट्टीतील 'हमास' आणि येमेनमधील 'हूथी' बंडखोर यांसारख्या गटांना दिलेले लष्करी व आर्थिक पाठबळ, हे इस्रायलच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी सर्वात मोठे आव्हान ठरले आहे. यालाच इस्रायल 'रिंग ऑफ फायर' (शत्रूचा वेढा) असे संबोधतो.

इराणचा अण्वस्त्र कार्यक्रम हा केवळ इस्रायलसाठीच नव्हे, तर अमेरिकेच्या जागतिक हितसंबंधांसाठीही चिंतेचा विषय बनला आहे. इराणला अण्वस्त्र सज्ज होण्यापासून रोखण्यासाठी अमेरिकेने लादलेले कडक आर्थिक निर्बंध आणि इस्रायलने इराणच्या अणू प्रकल्पांवर केलेले छुपे सायबर हल्ले व लष्करी कारवाया यामुळे या भागात 'छद्म युद्धाची' (Proxy War) परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

अलीकडच्या काळात, ७ ऑक्टोबर २०२३ नंतर हमास आणि इस्रायल यांच्यात सुरु झालेले युद्ध आणि त्यात इराणने केलेले थेट क्षेपणास्त्र हल्ले यामुळे या संघर्षाने नवी भीषण पातळी गाठली आहे. या संघर्षात अमेरिका उघडपणे इस्रायलच्या पाठीशी उभी राहिली असून, दुसरीकडे रशिया आणि चीन यांसारख्या महासत्तांचे इराणशी वाढते जवळिकीचे संबंध जागतिक राजकारणाचे दोन स्पष्ट गट पाडत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, हा संघर्ष केवळ प्रादेशिक युद्ध न राहता त्याचे रूपांतर 'तिसऱ्या महायुद्धात' होण्याची भीती जगभरातील संरक्षण तज्ज्ञांकडून व्यक्त केली जात आहे. परिणामी, जागतिक ऊर्जा सुरक्षा, कच्च्या तेलाचा पुरवठा आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता यांसमोर एक मोठे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. अमेरिका, इस्रायल आणि इराण यांच्यातील संघर्षाची मूळ कारणे शोधणे.
२. इराणच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमाचा इस्रायलच्या सुरक्षेवर होणारा परिणाम तपासणे.
३. या युद्धाचा जागतिक अर्थव्यवस्थेवर (विशेषतः कच्च्या तेलावर) होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतके

१. इराणचा अण्वस्त्र विकास हा इस्रायलसाठी अस्तित्वाचा प्रश्न आहे.
२. अमेरिकेचा इस्रायलला असलेला लष्करी पाठिंबा हा या क्षेत्रातील शक्ती संतुलन राखण्यासाठी आहे.
३. या तिन्ही देशांत थेट युद्ध झाल्यास जागतिक ऊर्जा संकट निर्माण होईल.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

१९७९ च्या इराण क्रांतीनंतर इराणचे अमेरिकेसोबतचे संबंध संपुष्टात आले. इस्रायलला 'अवैध राष्ट्र' मानण्याचे इराणचे धोरण आणि इस्रायलचा इराणला 'दहशतवादाचा पुरस्कर्ता' मानण्याचा दृष्टीकोन यामुळे तणाव वाढला.

१९७९ पूर्वी इराण आणि अमेरिका यांचे संबंध अत्यंत दृढ होते. मात्र, इस्लामिक क्रांतीनंतर मोहम्मद रझा शाह पहलवी यांची सत्ता उलथवून लावली गेली आणि आयातुल्ला खोमेनी सत्तेवर आले.

- दूतावास संकट: क्रांतीनंतर तेहरानमधील अमेरिकन दूतावासातील ५२ कर्मचाऱ्यांना ४४४ दिवस ओलीस ठेवण्यात आले होते. या घटनेने अमेरिका-इराण संबंधांत कायमची दरी निर्माण केली.
- विचारधारेतील बदल: इराणने अमेरिकेला 'ग्रेट सैतान' (Great Satan) आणि इस्रायलला 'लिटल सैतान' (Little Satan) असे संबोधण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे हा संघर्ष राजकीय न राहता वैचारिक बनला.

अमेरिकेचे धोरण

अमेरिका या भागात 'मुत्सद्देगिरी' आणि 'निर्बंध' या जोडगोळीचा वापर करते. इस्रायलच्या सुरक्षेसाठी अमेरिका नेहमीच कटिबद्ध राहिली आहे, परंतु इराणसोबतचे थेट युद्ध टाळणे हे देखील अमेरिकेचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

अमेरिका इराणला रोखण्यासाठी दोन प्रमुख साधनांचा वापर करते.

- आर्थिक निर्बंध : इराणच्या तेल निर्यातीवर आणि बँकिंग व्यवहारांवर निर्बंध लादून त्यांची अर्थव्यवस्था खिळखिळी करणे, जेणेकरून ते अण्वस्त्र कार्यक्रमावरील खर्च कमी करतील.
- प्रादेशिक युती : अमेरिकेने 'अब्राहम अकोर्ड्स'च्या माध्यमातून इस्रायल आणि अरब राष्ट्रांमधील (उदा. युएई, बहरीन) संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे, जेणेकरून इराणविरुद्ध एक मजबूत प्रादेशिक आघाडी उभी करता येईल.

अण्वस्त्र स्पर्धा आणि सायबर युद्ध

इराणचे युरेनियम संवर्धन आणि इस्रायलने इराणच्या अणू प्रकल्पांवर केलेले सायबर हल्ले (उदा. स्टक्सनेट) हे या संघर्षाचे आधुनिक पैलू आहेत.

- युरेनियम संवर्धन: अण्वस्त्र तयार करण्यासाठी युरेनियमचे संवर्धन (Enrichment) करावे लागते. इराणचा दावा आहे की त्यांचा कार्यक्रम शांततापूर्ण कामासाठी (वीज निर्मिती) आहे, परंतु इस्रायल आणि अमेरिकेला खात्री आहे की इराण 'ब्रेकआउट टाइम' (अणू बॉम्ब बनवण्यासाठी लागणारा किमान वेळ) कमी करत आहे.
- अणू करार (२०१५): ओबामा प्रशासनाच्या काळात इराणसोबत 'Joint Comprehensive Plan of Action' (JCPOA) करार झाला होता. मात्र, २०१८ मध्ये ट्रम्प प्रशासनाने यातून माघार घेतल्याने आणि पुन्हा कडक निर्बंध लादल्याने तणाव अधिक वाढला.

निष्कर्ष

जोपर्यंत इराणचे अण्वस्त्र धोरण आणि इस्त्रायलची सुरक्षा यावर एकमत होत नाही, तोपर्यंत हा संघर्ष थांबणे कठीण आहे. अमेरिका यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी, रशिया आणि चीनच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे हे समीकरण अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. थेट युद्ध टाळण्यासाठी राजनैतिक संवाद हाच एकमेव पर्याय उरतो.

शिफारशी

- युनोने केवळ निषेध न नोंदवता प्रत्यक्ष मध्यस्थी करून 'शांतता क्षेत्र' निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा.
- इराणवरील निर्बंधांचा परिणाम तेथील सामान्य जनतेवर होत असल्याने, मानवी हक्कांचा विचार करून धोरणे आखली जावीत.
- सौदी अरेबिया आणि इतर अरब राष्ट्रांनी या संघर्षात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.

संदर्भ ग्रंथ

१. देवळाणकर, शै. (२०१९). *समकालीन जागतिक राजकारण*. डायमंड पब्लिकेशन्स.
२. कुलकर्णी, श्री. गं. (२०२०). *इस्त्रायल: एक धगधगता इतिहास*. राजहंस प्रकाशन. (इस्त्रायलची निर्मिती आणि शेजारील मुस्लिम राष्ट्रांशी (इराणसह) असलेल्या संघर्षाचे सविस्तर वर्णन यात आढळते).
३. धारूरकर, संतोष. (२०२२). *इराण: क्रांती ते अणुचाचणी*. चिनार पब्लिशर्स. (इराणची १९७९ ची क्रांती आणि अण्वस्त्र स्पर्धेचा विशेष अभ्यास यात मांडला आहे).
४. Parsi, T. (2017). *Losing an Enemy: Obama, Iran, and the Triumph of Diplomacy*. Yale University Press.
५. Congressional Research Service. (2023). *Iran: Background and U.S. Policy*. U.S. Government Publishing Office. <https://crsreports.congress.gov>
६. International Atomic Energy Agency (IAEA). (2024). *Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran*. Vienna, Austria.
७. Sanger, D. E. (2012). *Confront and Conceal: Obama's Secret Wars and Surprising Use of American Power*. (Cyber Warfare & Stuxnet focus).
८. Walsh, W. (2024). The Middle East Crisis: Implications for Global Energy Security. *Journal of International Affairs*, 78(2), 45-62.
९. United Nations. (2025). *United Nations Security Council Resolutions on Middle East Peace*. <https://www.un.org/securitycouncil/>
१०. Council on Foreign Relations (CFR). (2024). *U.S.-Israel Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/u-s-israel-relations>